

УДК 903.4"637":629.4.032:2-138](477.62)

Отрощенко В. В.

ГЕРОЙ ЧИ ЗАРОБІТЧАНИН?

Статтю присвячено інтерпретації змісту graffiti на фрагменті горщика з поселення Безіменне II Новоазовського району Донецької області з-під Маріуполя, трактованого в контексті виробничої тематики. Автор знаходить аналогії сюжетові з Безіменного серед героїв-колісничних індоєвропейської міфології доби пізньої бронзи.

Ключові слова: поселення Безіменне II, доба пізньої бронзи, колісниця, фалічний образ, Индра, Тор, Пушан.

Дослідження соціальної структури зрубної культурної спільноти доби пізньої бронзи, зокрема її «українського» сегмента, впродовж останніх 30-ти років ведеться доволі жваво. Найактивніше в цьому напрямку працює В. В. Циміданов, зусилля якого вилилися спочатку в кандидатську дисертацію [16, с. 16–20], а потім і монографію [17, с. 6–110]. Ним аргументовані нетотожні шляхи політогенези для різних регіонів «зрубного» світу. Так, для населення Поволжя відводиться воєнний шлях, а тодішнім мешканцям теренів України — виробничий, плутократичний [17, с. 108–110]. Принципові відмінності в позиціях В. В. Циміданова та автора статті полягають у тому, що перший досліджує шляхи політогенези в межах єдиної зрубної культури, а другий за відмінностями в соціальній структурі, що реконструюється, бачить культури зрубної спільноти з різною генетичною базою. Тому присутність поховань воїнів-колісничних у Доно-Волзькому ареалі для автора не лише соціальна, але й культурна складова у комплексі покровсько-мосоловської зрубної культури (ПМЗК). Для носіїв бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) з її генетичною основою в культурному колі Бабіне коліснична традиція майже не відбивалася в поховальному ритуалі [6]. Але це ще не означає, що її зовсім не було в реальному житті, соціальній градації та ідеології суспільства БМЗК. Поза тим, існують такі категорії джерел, як знакова система та образотворче мистецтво, матеріали яких також можуть пролити світло на соціальну структуру та шляхи політогенези. Зрозуміло, що це можливо лише у випадку коректної інтерпретації згаданих джерел. Адже усталені концепції мимоволі впливають на бачення та сприйняття того чи іншого автентичного сюжету.

Достатньо популярною серед фахівців вже стала образно-знакова композиція на фрагмен-

ті горщика (7,3 x 5,5 см) з поселення Безіменне II неподалік від м. Маріуполь, де антропоморфна постать з ознакою статі та сокирою в руці закриває зліва гострий кут, а під фігурою прошкрібана коло (рис. 1, I). Показовим є різне бачення цього сюжету зацікавленими дослідниками. Автори знахідки та першої публікації вважають, що це «мужчина всередині печери (?), штольни (?)», такий собі рудокоп з прив'язною сокирою-молотом у руці [3, с. 44, рис. 13, I]. Інший дослідник бачить на цій композиції статичну чоловічу фігуру, наголошуючи, що у руці він тримає знаряддя праці [4, с. 84]. Наступний помітив у руці чоловіка жезл з кам'яною висвердленою сокирою на маківці, що дозволяє залучити носія жезла до кола репрезентантів владної функції вищих рангів [17, с. 159, рис. 41; с. 164, рис. 50, A, B]. На думку автора, тут зображено людину, що ступає на кузов колісниці. Отже, маємо різні тлумачення однієї композиції та її складових елементів. Роздивимось уважно кожен з них.

Найбільший елемент — знак у вигляді гострого кута, відкритого зліва, з горизонтальним нижнім і похилим верхнім променем. Саме в цьому просторі реалізує себе чоловік з підкресленим статевим органом і знаряддям у підведеній до рівня плеча правій руці. Знак трактовано як печеру (штольню) чи як кузов колісниці. Фігуру антропоїда вписано до гострого кута чи то він піднімається в окреслений знаком простір. На користь другого припущення свідчить хоча б те, що стопа його лівої ноги знаходиться ще поза межами знака, а зігнута права вже ступає на площину гіпотетичного кузова. В обох варіантах інтерпретації персонаж стоїть спиною до відкритої частини кута, вдивляючись чи то в глухий кут підземелля, чи то у відкритий простір степу. Ключовим для розуміння композиції є знак у вигляді кола попід нижньою прямою кута. У верхній частині кола дві з'єднані горизонтальні

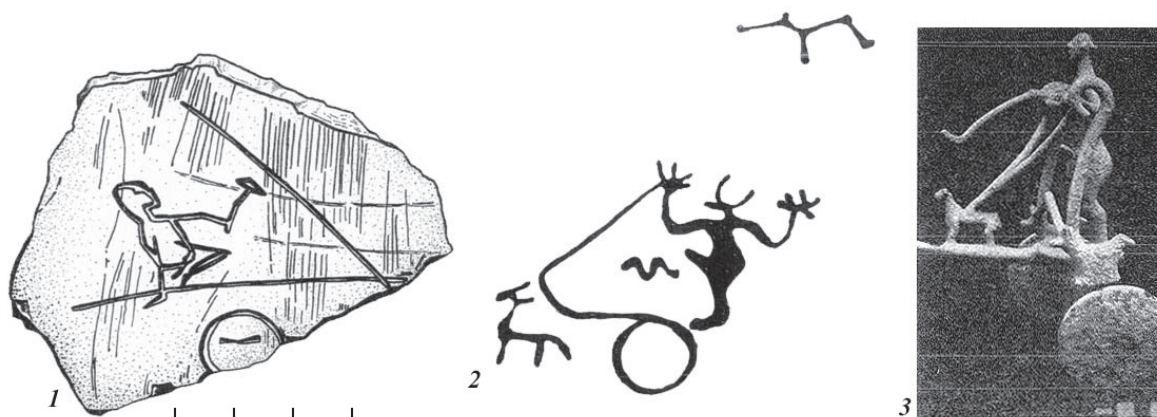

Рис. 1. Зображення оголених фалічних персонажів:
 1 – graffiti на кераміці з поселення Безіменне-II [3];
 2 – петрогліф з Вітліка, Богуслан у Швеції [18];
 3 – фрагмент бронзової колісниці з Даймабада в Індії [15]

риски утворюють сегмент. Якщо це личина, як вважають В. М. Горбов та Р. О. Мимоход, то чому вона знаходиться попід долівкою ймовірної печери, а не безпосередньо в її просторі? Чи не логічніше потрактувати нижній знак як колесо, можливо, суцільне, дискове, розташоване нижче дна кузова? Динамізму композиції надає саме постать людини, що рухається: праві рука та нога синхронно підняті. Натяку на статику, як припускає Ю. Ю. Каргін, тут немає й сліду.

На доведення саме колісничної версії цієї композиції «працюють» розробки вітчизняних дослідників, де розглянуто варіації зображень колісниць доби пізньої бронзи [14, с. 135–146, рис. 1–13; 8, рис. 1; 5, с. 53–56, рис. 17–20, с. 60–62, рис. 24–26]. Профільне зображення колісниці, коли кузов з колісничним нависають над колесом, показове для європейської, особливо Крито-Мікенської, образотворчої традиції [5, с. 62, рис. 26]. Можна також пригадати профільне зображення колісниці на кінській брилі № 27 Кам'яної Могили [11, с. 65, табл. XX].

Але разючу схожість з композицією з Безіменного II має дзеркальне, щодо останнього, зображення рогатого бога Тора на колісниці, виявлене на петрогліфі з Вітліка, Богуслан, Південно-Західна Швеція [20, с. 45, рис. 16, 2]. Фігура колісничного знаходиться на краєчку кузова, мало не торкаючись ногою колісного обода [18, с. 10]. Тора розвернуто спиною до глядача, як і персонажа з Безіменного. Лівицею він тримає кінчик повода, а в правиці затиснув молот. Показово, що лінія дна кузова та повід утворюють гострий кут, спрямований убік голови козла та відкритий іззаду. Фігура Тора вписується у гострий

кут, як і постать з Безіменного II (рис. 1, 2). У обох колісничних позначено статевий орган. Тільки у Тора він напружений, а в його аналога з Безіменного II ще опущений, не готовий до звитяги. Ці зображення, розміщені візаві, справляють враження двобою колісничних (рис. 1, 1–2).

Ще показовішою в плані аналогій є багатофігурна композиція з колісницею зі скарбу на багатошаровому поселенні Даймабад у штаті Махараштра в Індії, на схід від м. Бомбей [15, с. 131–134, рис. 1–8]. Індійські археологи відносять скарб до ранньої фази культури мальва (близько 1600–1300 рр. до н. е.), але А. Я. Щетенко припускає, що речі з цієї унікальної колекції могли належати до витворів мистецтва ведичних аріїв чи їхніх спадкоємців та схиляється до дати 1200–800 рр. до н. е. [15, с. 131]. Колісниця з Даймабада (довжина композиції — 45 см) виконана в натуралістичному стилі, на відміну від умовних зображень з Європи (рис. 1, 3). Вона мала невеликий овальний кузов з поручнями, поставлений на двох дискових колесах і розрахований на одну людину та відкритий іззаду. Фігура колісничного (висота — 16 см) відлита у вигляді голого лисуватого європеода з ледь зігнутими в колінах ногами та виразним напруженим фалосом. Силует гострого кута утворюють два запобіжні пристрої-планки, що опускаються від поручнів кузова на спину собаки, що стоїть на довгому дишлі. Пара биків зебу з елементами екстер'єру коней, знаходилися під ярмом, закріпленим на його кінці.

А. Я. Щетенко досить переконливо пов'язує цього персонажа з ведичним солярним божеством Пушаном, другом-сподвижником Індри.

Пушан (Пухнастий, чи Пушистий (рос.)) набув слави велелюбного коханця-запліднювача, який зазіхав на матір, спокусив сестру та зрештою взяв шлюб з донькою Сур'ї (Сонця). Ось його характеристики: «Герой, кращий з колісничних, / Загнав золоте колесо сонце» [15, с. 163]. Тому й не дивно, що всіх трьох героїв нашої оповіді поєднує підкреслена оголеність та ітифалічність. Але така виразна беззахисність тіла певним чином знижує потенціал їхньої войовничості. І чи можна вважати колісничці оголених персонажів бойовими? Фрагментарність композиції з Безіменного не дозволяє встановити зооморфне оточення героя, зокрема, хто був запряжений у його колісницю. Колісниця з Даймабада запряжена горбатими биками зебу, що дозволяє розглядати її не як бойову, а як церемоніальну. Істота, прилаштована до колісничці Тора, невисока, коротконога й рогата, а тому швидше нагадує козла, за яким теж маячить постать Пушана: «Кто ездит на козлах вместо коней ... / Двигается озирая все существа» [17]. На фрагменті з Безіменного II відсутні інші істоти, крім антропоморфної, але на петрогліфі з Тором можна помітити ще собаку, збоку від колісничці, та змію перед фалосом. Рясніє анімалістичними істотами колісниця з Даймабада: бики зебу, собака, пара змій, що тримають поручні, знаходячись у вертикальній позиції на хвості, 2 пари пташиних голівок, об'єднаних в одне тіло, на нижніх кутах передка кузова та рештки капюшона кобри нижче фалоса. До того ж, гнучке штрикало у правій руці колісничного швидше нагадує пружне тіло змії (рис. 1, 3), яку Пушан тримає за хвіст: «Бог Пушан, размахивающий гибким стрекалом» [17]. Птахоголовий герой, що крокує, тримаючи за хвіст змію у випростаній вперед руці, фігурує на петрогліфі з Гямігая, Ордубадський р-н Нахчиванської АР у складі Республіки Азербайджан [21, с. 70].

Таким чином, можемо припустити, що в усіх трьох випадках (Безіменне II, Вітлік, Даймабад) маємо справу з церемоніальними, а не бойовими колісницями. Відповідно, й припущення В. В. Циміданова про те, що персонаж з Безіменного II тримає у простягнутій вперед руці жезл (клейнод) із кам'яною насадкою (сокирою), має сенс.

Колісничну тему розглянутих композицій доповнюють рядки знаків, інтерпретовані як поховальний кортеж, на горщиках з поховань біля Сухої Саратовки (Саратовська обл. Росії) [21] та Спаського (верхня течія р. Урал, Челябінська обл. Російської Федерації) [13, с. 47, рис. 13, 12]. На них антропоморфний знак знаходиться поза-

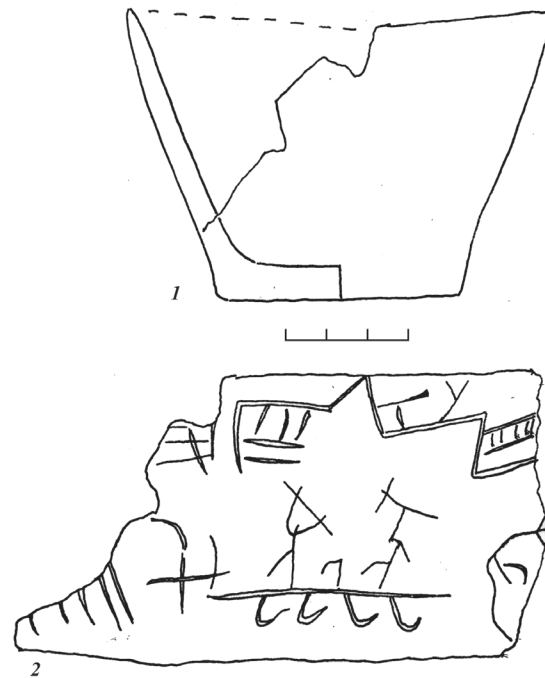

Рис. 2. Graffiti на слоїку з поселення Таранцеве на Харківщині. Малюнок люб'язно надано С. І. Бересневим, автором розкопок

ду від кузова колісничці (Сухо Саратовка) та з поводом у руці (Спаське). Рух колісничці, як і в Безіменному II, моделюється справа наліво. Аналогічні сюжети відомі на поховальних урнах діб пізньої бронзи та Гальштата зі Словаччини та Угорщини [14, с. 142–144, рис. 10–11]. Постає питання: як сприймати в такому образно-знаковому контексті схему колісничці (пара коліс у горизонтальній проекції, з'єднаних прямою лінією, кутом, трапецією, дугою) — малюнком чи знаковою піктограмою? У Китаї доби пізньої бронзи такий знак стає піктограмою зі значенням «колісниця». Російська дослідниця О. Ю. Кузьміна свідомо ставить колісничний петрогліф з Паміру та відповідну китайську піктограму в один знаковий ряд [19, с. 667, рис. 54, 13, 18]. Є думка, що такі знаки-колісничці відтворюють «міфологічний образ колісничці» [12, с. 14, рис. на с. 11].

Складніше виявити за участі антропоморфних персонажів двобої епічного плану. Автор запропонував розглянути під цим кутом зору знаковий ряд на слоїку з поселення Таранцеве-2 на Харківщині [1, с. 123]. Маємо справу зі складною полізнаковою композицією з ознаками трьох сфер структурованої світобудови (рис. 2). Центральним у композиції є сюжет двобою епічних героїв у вигляді антропоморфних знаків. Ліва фігура озброєна списом, а права — сокирою чи келепом. Між ними — ймовірний об'єкт кон-

флікту у вигляді стрижня, заломленого вліво, який ніби проростає з підземелля. Арбітром поєдинку виступає знак у вигляді прямого хреста з елементами лівобічної вихрової свастики, який може символізувати Бога [9, с. 17–18, рис. на обкладинці]. Сцена двоюбою не позбавлена динамізму, навіть за недбалості техніки виконання композиції.

Нечисленні сюжети сутичок та двоюбоїв у образотворчій та знакової традиції степових, а ширше — індоєвропейських племен, дають підстави для реконструкцій поєдинків епічного плану. На це, зокрема, вказує сцена поєдинку фалічного героя зі змієподібним драконом на стелі з Розлогів (Болгарія). Тут герой вдягнутий: шолом, сорочка чи захисний обладунок, штани, чоботи.

Продовжуючи класифікацію антропоморфних персонажів, запропоновану автором статті раніше [10], можна виділити: а) героїв оперених (шаманів); б) героїв оголених з підкресленими ознаками статі, здатних як на ритуально-церемоніальну, так і на бойову звитягу. Серед останніх переважають піші персонажі, але трапляються й колісничні, що доводить композиція з Безіменного II та сюжети поховальної процесії за участі антропоморфних зображень чи знаків.

Отже, опинившись у морфологічному ряду поряд з ймовірними Тором та Пушаном, колісничний з Безіменного II має швидше претендувати на роль героя, аніж рудокопа в штольні, який у поті чола свого заробляє на хліб насущний.

Список літератури

1. Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев. — Харьков : ПФ Амет, 2001. — 264 с.
2. Галкин Л. Л. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья / Л. Л. Галкин // Советская археология. — 1977. — № 3. — С. 189–196.
3. Горбов В. Н. Культурные комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья / В. Н. Горбов, Р. А. Мимоход // Древности Северо-Восточного Приазовья / за ред. А. Д. Пряхина. — Донецк : Украинский культурологический центр, 1999. — С. 24–69.
4. Каргин Ю. Ю. Варианты орнаментов срубной культурно-исторической общности и критерии их выделения / Ю. Ю. Каргин // Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века / под ред. Г. Т. Обыденновой. — Уфа : Изд-во БГПУ, 2006. — С. 77–92.
5. Литвиненко Р. А. Колесный транспорт эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи / Р. А. Литвиненко. — Донецк : Изд-во ДонГУ, 1997. — 66 с.
6. Литвиненко Р. О. До проблеми псалів, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі / Р. О. Литвиненко // Археологія. — 2005. — № 4. — С. 37–52.
7. Мандала VI, гимн 58, 2 // Ригведа. Мандалы V–VIII / издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. — М. : Наука, 1997. — 768 с.
8. Отрощенко В. В. Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культур зрубної спільності / В. В. Отрощенко // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей / за ред. В. Н. Горбова: у 2 ч. — Донецк : Изд-во ДонГУ, 1996. — Ч. 1. — С. 128–132.
9. Отрощенко В. В. Сюжет двоюбою у знакової системі зрубної спільності / В. В. Отрощенко // Проблеми історії та археології України : матеріали V Міжнародної наук. конф., 4–6.11.2004 р. / упоряд. С. І. Посохов. — Харків : Вид-во НМЦ «СД», 2004. — С. 17–18.
10. Отрощенко В. В. Антропоморфні образи в мистецтві та знакової системі населення зрубної спільності / В. В. Отрощенко // Искусство и религия древних обществ / составитель В. С. Ветров. — Луганск : Світлиця, 2005. — С. 125–130.
11. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила / М. Я. Рудинський. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 140 с.
12. Сергеева М. С. Міфологічний образ колісничі у графіці населення степів Східної Європи доби бронзи / М. С. Сергеева // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 10–18.
13. Стоколос В. С. Культура населения бронзового века Южного Зауралья / В. С. Стоколос. — Москва : Наука, 1972. — 166 с.
14. Чердниченко Н. Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы / Н. Н. Чердниченко // Энеолит и бронзовый век Украины / под ред. С. С. Березанской, В. В. Отрощенко, Д. Я. Телегина. — К. : Наукова думка, 1976. — С. 135–150.
15. Щетенко А. Я. К проблеме интерпретации клада культовых предметов из Даймабада (Центральная Индия) / А. Я. Щетенко // Искусство и религия древних обществ / составитель В. С. Ветров. — Луганск : Світлиця, 2007. — С. 131–173.
16. Циміданов В. В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільності (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. В. Циміданов. — К. : ІА НАНУ, 1997. — 22 с.
17. Циміданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Циміданов. — Донецк : Изд-во «Кассиопея», 2004. — 204 с.
18. Europäisches Erbe. — Frankfurt-on-Main, 1994. — № 2. — 160 s.
19. Kuz'mina E. E. The Origin of the Indo-Iranians / E. E. Kuz'mina // Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. — Leiden — Boston : Ed. «Brill», 2007. — Vol. 3. — 762 p.
20. Malmer M. P. A Chronological Study of North European Rock Art / M. P. Malmer // Antikvariska serien 32. — Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 1981. — 144 p.
21. Əliyev Vəli. Gəmişgaya / Vəli Əliyev. — Bakı: «Əbilov, Zeynalov və oğulları», 2005. — 148 səh.

V. Otroshchenko

IS IT HERO OR WORKER?

Paper deals with interpreting content graffiti on a fragment of a pot from settlement Bezimmenne II Novoazovsky district of Donetsk region, near Mariupol', before interpreted in the context of industrial subjects. Author found out analogy subjects from Bezimmenne II among heroes-charioteers of Indo-European mythology of the Late Bronze Age.

Keywords: Bezimmenne II settlement, the Late Bronze Age, chariot, phallic image, Indra, Thor, Pushan.

Матеріал надійшов 27.03.2013 р.

УДК 903. 415 (477. 51)

Гордієнко Р. О.

НОВІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У МЕЖИРІЧЧІ СЕЙМУ ТА ПСЛА

У запропонованій статті вводяться в науковий обіг матеріали п'яти нових пам'яток середньодніпровської культури в межиріччі Сейму та Псла. Ареал побутування культури розширюється на південь до басейну Псла.

Ключові слова: середньодніпровська культура, поселення, могильник.

Вивчення пам'яток середньодніпровської культури (далі СДК) на Лівобережжі почалося у 40-х рр. ХХ ст. Під час дослідження стоянки Мис Очкинський на Десні М. В. Воеводський відзначав наявність на багатьох місцевих пізньонеолітичних стоянках фрагментів посудин, близьких за формою до середньодніпровських, що, на його думку, вказувало на зв'язок із місцевими культурами неолітичної доби, зокрема культурою ямково-гребінцевої кераміки [13, с. 317]. У 1947 р. ним було досліджено і поховання, яке також можна віднести до СДК [16]. У 1948 р. Д. Т. Березовцем під час розкопок багатощарового городища біля с. Волинцеве Путивльського району Сумської області також було знайдено керамічні матеріали СДК [5, с. 66]. У 1950 р. Н. П. Амбургер відкрила поселення СДК в урочищі «Ближние колки» біля с. Нова Слобода посеред Мовчанського торфовища. Воно займає піщану дюну в заплаві біля корінного берега Сейму. На розораній поверхні дюни було зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду доби бронзи та кварцитовими знаряддями. Серед керамічного матеріалу є два фрагменти стінок із відбитками шнура і 15 уламків посудин, орнаменто-

ваних прокресленим стрічковим орнаментом. За характером орнаментативної посудини Н. П. Амбургер проводить аналогію з матеріалами Мар'янівського поселення [1].

У науковому обігу поселення відоме з 1930 р. [17]. У 1977–1978 рр. воно досліджувалося Середньодніпровською експедицією І. І. Артеменка. У ході цих досліджень було з'ясовано, що поселення відноситься до пізнього етапу СДК [4].

Переважна більшість пам'яток СДК на Лівобережжі Дніпра належать до середнього та пізнього етапів існування культури. Усі пам'ятки, розташовані на Десні та Сеймі, І. І. Артеменко датує пізнім етапом СДК [2, с. 19]. На цей час ареал культури значно збільшився, поширившись до басейну р. Сейм. Розселення відбувалося поступово, шляхом культурної і етнічної асиміляції місцевого населення [6, с. 372].

Список вже відомих на сьогодні пам'яток СДК у цьому регіоні можна доповнити ще п'ятьма новими об'єктами, виявленими в ході археологічних розвідок та в результаті вивчення матеріалів фондів музеїв Сумської області.

У 2004 р. на північ від с. Таранське Конопольського району Сумської області в піщаному кар'єрі, розташованому на підвищенні у за-